

Наталія Бондар (Київ)

**ДОРОБОК ОСТРОЗЬКОГО КУЛЬТУРНО-
ВИДАВНИЧОГО ОСЕРЕДКУ
В ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Одним із дітищ, завдяки яким ім'я князя Василя-Костянтина Острозького навечно вкарбувалося в історію, стала поряд із Острозькою академією острозька друкарня, що діяла із кінця 70-х рр. XVI ст. і до початку другого десятиліття XVII ст. У каталозі українських стародруків Я. П. Запаска і Я. Д. Ісаєвича (надалі *ЗІ*) зазначено 27 острозьких видань [12, № 3, 4, 10, 11, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 61, 68, 70, 87, 88], серед них одне таке, що зафіксоване лише в бібліографії, без виявленого до цього часу примірника.

У фондах найбільшої вітчизняної книгозбірні – Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, сьогодні доробок острозької друкарні представлений 14 виданнями у 51 примірнику [23, 437-450] та одним дерманським виданням у чотирьох примірниках [23, № 48], із них – 13 видань (44 примірники) у фондах Відділу стародруків та рідкісних видань (далі *ВСПВ*), 3 видання (4 примірники) у Відділі бібліотечних зібрань і історичних колекцій (далі *ВІК*), 1 примірник у Відділі фондів. Тобто в збірці НБУВ нараховується половина острозьких друків, що зафіксовані в бібліографії.

Доробок перших років діяльності друкарні представлений одним примірником малоформатного Нового Завіту з Псалтирем 1580 р. та 18 примірниками Острозької Біблії 1581 р. 16 з них зберігаються у відділі стародруків та рідкісних видань та 2 – у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій. Підбірка Острозьких Біблій НБУВ є однією з найбільших у світі. Значна кількість примірників найвідомішого серед українських першодруків надає широкі можливості для порівняльних досліджень, виявлення та зіставлення варіантів набору, відмінностей художнього оформлен-

ня, аналізу використаного паперу, вивчення текстологічної роботи читачів, провенієнцій тощо.

Варто зазначити, що примірники зібрання НБУВ слугували об'єктами дослідження не одного покоління книгознавців. Відомості про них знаходимо в публікаціях П. М. Попова, С. І. Маслова, В. І. Барвінка, Я. Д. Ісаєвича, Я. П. Запаска, О. Я. Мацюка, Є. Л. Немировського, Ю. А. Лабинцева, М. А. Шамрай, Н. П. Бондар та багатьох інших [37, 163-164; 22, 20; 1, 134, 138, 140, 145; 20, 103-104; 19, 143, 162; 28, 30-33; 33, 116, 139, 148, 202, 208; 34, 63; 31, 185, 188; 31, 45, 206; 46, 48-50; 7, 22; 25, 48-51; 8, 139-154; 9, 39-44]. У їхніх монографіях, наукових розвідках, каталогах описується стан збереження, наводяться найцікавіші провенієнції, розглядаються варіанти друкарського набору, особливості художнього оформлення, філіграні.

Зібрані у фондах НБУВ примірники Острозької Біблії 1581 р. раніше перебували в різних приватних, монастирських, церковних збірках, бібліотеках навчальних закладів. Зокрема, Києво-Печерської лаври (ВСРВ, Кир.646, Кир.762, Кир.763, Кир.764, Кир.766, Кир.788, Кир.4476п); Києво-Софійського собору (ВК, Соф. 13а, Соф. 13в); Києво-Видубецького (ВСРВ, Кир.651), Київського Пустинно-Микільського (ВСРВ, Кир.646), Харківського Преображенського (ВСРВ, Кир.647), Милецького Миколаївського (ВСРВ, Кир.765), Жировицького Успенського монастирів (ВСРВ, Кир.652), Київської духовної академії (ВСРВ, Кир.651, Кир.686, Кир.834), Київського університету св. Володимира (ВСРВ, Кир.652), Волинської православної духовної семінарії (ВСРВ, Кир.765), Кременецького ліцею (ВСРВ, Кир.652).

Є примірники із цікавими власницькими записами. Примірник Кир.762 належав талановитому українському граверу, ченцеві Києво-Печерської лаври Антонію (Олександр) Тарасевичу (1640–1727), про що свідчить його запис на титулі [17, 143, 162; 45, 260; 46, 48-49]. Інший примірник (ВСРВ, Кир.4476п) містить власноручний запис архимандрита Києво-Печерської лаври Іоаннікія Сенютовича (р. н. н.–1729). Найраніший власницький запис міститься на примірнику Кир.652 Цей примірник Острозької Біблії 1581 р., що послідовно перебував у збірках Жировицького монастиря, польського короля Станіслава Августа Понятовського, Кременецького ліцею, Київського університету св. Володимира, відомий дослідникам і зафіксований у багатьох публікаціях [34, 63; 33, 139; 19, 162 (фото); 46, 48-49; 44, 66-67; 7, 22; 25, 48-51; 8, 142-144; 11,

590; 9, 39-44] головним чином завдяки давнім власницьким записам Василя Зенковича-Тихинського 1594 р., найранішим на примірниках Острозької Біблії зі збірки НБУВ. Примірник цікавий тим, що унікальний комплекс провенієнцій та маргіналій на його сторінках дозволяє прослідкувати долю книжки майже від часу видрукування й досьогодні. Наші пошуки дозволили віднайти деякі відомості про першого власника – Василя Івановича Зенкевича-Тихинського, та його родичів. Рід Зенкевичів-Тихинських належав до небагатої шляхти Річицького повіту на Київщині. Друга частина прізвища Зенкевичів-Тихинських утворилася від назви населеного пункту Тихиничі (зараз село Рогачівського р-ну Гомельської обл. Білорусі). Василь Зенкевич, як і його родичі [35, 25, 50], фігурує в типових для того часу судових справах, пов'язаних із майновими конфліктами між небагатими шляхтичами Зенковичами-Тихинськими та селянами сусіднього з ними села Озеран, підданими Києво-Печерського монастиря. Примірник цікавий ще й тим, що увесь біблійний текст тим же В. Зенкевичем розділений на окремі вірші за зразком західних Біблій, а також містить потекстові коментарі. Такі ж потекстові маргіналії є в інших примірниках (ВСРВ, Кир.4476п).

Особливо вартісним є примірник Біблії 1581 р. зі збірки Києво-Софійського собору із т. зв. “віленськими аркушами” [6, 355-359]. Також два примірники проілюстровані розфарбованими гравюрами євангелістів – один комплект із Віленського Євангелія П. Мстиславця 1575 р., другий – із Львівського Євангелія 1636 р., гравюри виготовлені П. Бериндою в перше десятиліття XVII ст. Дослідження гравюр, зокрема, шляхом аналізу їхніх водяних знаків, показало, що використані ілюстрації друкувалися окремо, і побутували як самостійні естампні гравюри [5, 212-231; 3, 11-18; 4, 96-108].

Вивчення водяних знаків Острозької Біблії 1581 р. з фондів НБУВ показало, що примірники відрізняються між собою за певними видами паперу. За складом паперу вони розподіляються на дві групи, що знову порушує питання про існування двох видань Острозької Біблії. Чи підтвердиться це припущення, покажуть подальші дослідження.

У збірці НБУВ добре представлені й острозькі післяфедорівські видання. Варто зазначити, що острозькі післяфедорівські видання слугують предметом дискусії дослідників. Зокрема, остаточно не з'ясованим залишається питання щодо друкування деяких видань саме цією друкарнею – “Ключа царства небесного” Г. Смотрицького 1587 р., “Апокрисиса” Христофора Філалета 1598–1599 р. та

ін. Також певні проблеми пов’язані із датуванням деяких острозьких друків, що в свою чергу, не дає можливість встановити послідовність острозької книговидавничої діяльності.

Традиційно наступною за часом публікації після Острозької Біблії 1581 р. вважається невеличка збірка творів острозького поємиста, ректора Острозької греко-слов’янської академії Герасима Смотрицького, до складу якої входять “Ключ царства небесного” і “Календар римський новий” 1587 р. Видання рідкісне, збереглося в двох неповних примірниках двох у НБУВ (ВСРВ, Кир.654) та у Львівській науковій ім. В. Стефаника. Доступнішим читачеві стародрук став завдяки перевиданню, що складається із факсимільної копії та метаграфованого тексту пам’ятки [39, 44]. Також перевидання має фото власницького запису С. І. Маслова 1929 р. про те, що примірник було знайдено між паперами дослідника і публікатора твору Степана Тимофійовича Голубева. При реставрації оригіналу картонну обкладинку із написом С. Маслова, в яку було завернуто розрізнені аркуші “Ключа”, на жаль, було втрачено.

На жаль, поза увагою видавців факсиміле залишилося опубліковане нами припущення стосовно того, що примірник збірки НБУВ, ймовірно, походить із відомого книжкового зібрання баронів Шодуарів [7, 23] із Івниці під Житомиром. Вочевидь, він не був повернений С. Т. Голубевим власникам.

Залишається до цього часу дискусійним питання стосовно місця та часу видання пам’ятки. Серед ймовірних місць видання окрім Острога дослідники називають також друкарню Мамоничів у Вільнюсі. Дослідження примірника за філігранями показало, що його надруковано на однотипному папері з філігранню, що зображувала сокиру без картуша з півмісяцем над нею. Такий папір побутував в Україні, зокрема, його використано в достатньо великій кількості при друкуванні острозької Біблії 1581 р. Відомостей стосовно місця виготовлення паперу ми не віднайшли. Однак папір свідчить на користь того, що книжку, вірогідніше, надруковано в Острозі, а не у Вільнюсі.

Наступне хронологічно видання – т. з. *Книжниця* в шести розділах, яку інакше називають “*О єдиной істинной православной віре, і о святой соборной апостольской церкви*”, автором якої вважається Василій Суразький-Малюшицький. На титулі видання позначене 1588 р., однак існує припущення про його видрукування на 10 років пізніше від вказаної дати, тобто у 1598 р. [31, 77] Висловити таку гіпотезу дозволив той факт, що на звороті останнього аркуша

“Книжиці у шести розділах” виявлений відбиток титулу “Книжиці у десяти розділах”, надрукованої у Острозі 1598 р. Тобто невисохлі картки обох видань перепліталися у т. зв. видавничий конволот. Це примірник Державної бібліотеки Росії (Москва). Таке припущення потребує подальших досліджень. Можливо, невисохлі сторінки “Книжиці у десяти розділах” допліталися до надрукованої раніше “Книжиці у шести розділах”. І чи спроможна була острозька друкарня за один 1598 рік випустити таку велику кількість видань – обидві “Книжиці”, “Отпис”, Псалтир, Часослов, декілька букварів, можливо, “Апокрисис”? Крім того, переглянувши два примірники “Книжиці у шести розділах”, ми не виявили жодного аркуша паперу з філігранями острозької папірні, що почала працювати десь із 1596 р. [29, 144] Не зрозуміло, чому острозькі друкарі при друкуванні у 1598 р. “Книжиці у шести розділах” не використовували паперу власного виробництва. У точно датованих цим же 1598 роком “Отписі” та “Книжиці у десяти розділах” цей папір активно використовується.

У той же час у “Книжиці у шести розділах” використовується папір подібних сортів, що у “Книзі о постничесті” Василя Великого 1594 р. Нам видається, що це видання побачило світ дійсно пізніше, ніж 1588 р., але раніше, ніж у 1598 р., можливо, після поновлення книгодрукування, близько 1596 р. Це ж саме стосується і “Ключа царства небесного” Г. Смотрицького, про що йшлося вище.

Якщо припустити, що обидва ці видання друкувалися пізніше, не наприкінці 80-х, а у середині 90-х років, то зовсім інакше виглядає загальний розвиток книгодрукування в Острозі. Після виходу у світ Біблії 1581 р. друкарня відновила свою діяльність лише через 13 років, випустивши у 1594 р. “Книгу о постничестві” Василя Великого. Припущення про тривале припинення острозького друкарства вже висловлювалося книгознавцями [31, 43]. Причини цього невідомі. Перерва у діяльності друкарні могла бути з’ініційована кн. В. К. Острозьким у відповідності зі зміною політичної ситуації. Наприкінці 80-х р. XVI ст. В. К. Острозький, як і більшість православних ідеологів, займав помірковану позицію щодо до унії, якийсь час підтримував ідею об’єднання церков. У 90-х р. його погляди змінилися, він вже став на позицію неприйняття ідеї унії у тому вигляді, у якому її пропонували представники католицької церкви. Причини припинення книгодрукування у Острозі могли бути і суто технічні – відсутність друкарського обладнання, фахівців-друкарів тощо.

Окрім великої кількості полемічних творів у Острозькій друкарні вперше в Україні були підготовлені та видруковані фундаментальні праці визначних візантійських богословів Василя Великого та Іоанна Златоустого, популярні в православному світі.

У березні 1594 р. в Острозі вийшла друком “Книга о постничестві” Василя Великого (бл. 330–379), архієпископа Кесарійського, одного з найвидатніших представників патристики. В Україні здавна були широко розповсюджені його аскетичні повчання про піст та чернече життя. Його “Книга о постничестві”, тобто “Книга про піст” була основоположною працею православного чернецтва.

Як згадувалася вище, “Книга о постничестві”, можливо, є першим післяфедорівським виданням, що побачило світ в Острозі. Друк великий за обсягом – 604 аркуші. Він надзвичайно цікавий завдяки особливостям поліграфічного виконання та художнього оформлення. Надруковано “Книгу о постничестві” великим за розмірами шрифтом, ідентичним зі шрифтом віленського Євангелія 1575 р. Як відомо, це Євангеліє було видруковано колишнім соратником Івана Федорова Петром Мстиславцем у друкарні Мамоничів. Тим же шрифтом друкувалися й інші острозькі видання, серед них Часослов 1602 р.

У “Книге о постничестві” використано заставки та ініціали Євангелія П. Мстиславця, а також кінцівки з московських Апостола 1564 р. та Часовника 1565 р. Уміщене на початку книги зображення Василя Великого виконано в тій же манері, що і чотири зображення апостолів в Євангелії 1575 р., а пізніше у львівському Євангелії 1636 р. та його перевиданнях. Гравюра з зображенням Василя Великого, очевидно, спочатку призначалася для іншого видання, що засвідчують чорні плями на ній – отвори, що утворились після вилучення її фрагментів, де, очевидно, містились якісь написи. Найявність ілюстративного матеріалу П. Мстиславця в “Книге о постничестві” дала підстави твердити, що в цей час до Острога приїхав або він сам, або майстер, що виготовляв ілюстрації та заставки для його віленських друків. Уперше таке припущення висловила провідний російський книгознавець А. С. Зьорнова [13, 103-109]. Хоча документи до цього часу не віднайдені, це припущення практично не викликає заперечень у фахівців.

У колекції кириличних видань зберігається дев'ять примірників “Книги о постничестві”. Серед них примірники із книгозбірень Києво-Печерської лаври (ВСРВ, Кир.1193п, Кир.1194п, Кир.4477п), Київської духовної академії (ВСРВ, Кир.655), Києво-

Михайлівського монастиря (ВСРВ, Кир.656, Кир.658, Кир.659), Почаївського Успенського монастиря (ВСРВ, Кир.655), Волинської духовної семінарії (ВСРВ, Кир.657), Милецького Миколаївського монастиря (ВСРВ, Кир.744). Відомо, що у Церковно-археологічному музеї при Київській духовній академії зберігався примірник “Книги о постничестві” з автографом 1602 р. Лжедмитрія I – Григорія Отреп’єва. Примірник походив зі збірки Загородського Різдвабогородицького монастиря. Загалом фонди Київської духовної академії внаслідок постреволуційних перерозподілів зосередилися у фондах Всенародньої бібліотеки України, як тоді називалася Національна бібліотека України. Виявити цей примірник у фондах бібліотеки, на жаль, не вдалося [1, 145; 30, 48-52].

На примірнику Кир.659 міститься ранній запис 1597 р. про продаж книги Агафією Павшанкою Чирською переяславському священнику Василеві Мефодієвичу. Після своєї смерті він заповів передати цю книгу Київському митрополитові Йову Борецькому (р.н.н.–1631). Його волю виконав син Матвій у 1623 р. в Трахтемирівському монастирі на Канівщині. В книзі є власноручний запис Й. Борецького, на жаль, частково обрізаний при заміні оправи книги [46, 50-51; 44, 71-77]. Йов Борецький вклав книгу в Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир, де вона зберігалася майже три століття. Пізніший запис 1808 р. належить іншій визначній особі – Чигиринському єпископу Іринію Фальковському (1762–1823), письменнику, відомому освітньому діячеві.

На іншому примірнику (ВСРВ, шифр Кир.657) є вкладний запис від імені Феодосії Новоселицької до Білостоцького Хрестовоздвиженського монастиря неподалік Луцька. У записі на примірнику із пізнішої збірки Почаївського Успенського монастиря (ВСРВ, шифр Кир.655) йдеться про те, що книжку куплено у Вільні Василюсою Сапіжанкою за 9 польських злотих “у священника брацкого Гарасіма” до Віленського Свято-Троїцького монастиря, де вона була ігуменюю.

Ще один ранній власницький запис міститься на титулі примірника Кир.1193п – півуставом червоним чорнилом написано “Тимофій Михайлович священник полоцкий”. Можливо, це той Тимофій Михайлович (Аннич?), що був укладачем алфавітно-предметного покажчика до Нового Завіту, надрукованого І. Федоровим окремих виданням в Острозі 1580 р. [30, 101-102; 27, 55]¹

Цікавий ще один примірник зі збірки Києво-Михайлівського

¹ Внаслідок перешифровки примірник має шифр Кир.1193.

монастиря (ВСРВ, Кир.656). До нього приплетене рукописне “Житіє” Василя Великого (к. XVI–поч. XVII ст.?). Авторство приписується сучаснику та другу Василя Великого, єпископу Іконійському Амфілохію (р. н. н.–п. після 392), хоча “Житіє”, очевидно, створене пізніше. Після нього вплетений аркуш із двома гравірованими зображеннями – св. Калліста та Григорія Двоєслова. Обидва ці зображення були використані в балабанівських друках – гравюра з Григорієм Двоєсловом – у Службнику (Стрятин, 1604), св. Каліста – в Євангелії учительному (Кринос, 1606). Невідомо, яким чином балабанівські дошки опинились у власника цієї книги – дереворит із зображенням Григорія Двоєслова зустрічаємо пізніше в львівській братських виданнях, гравюра з св. Калістом не використовувалась пізніше в жодному українському друці. Можливо, якість обладнання зі Стрятина та Крилоса (зокрема, ці дошки) перевіз Ісайя Балабан (р. н. н. –1619/1620), племінник Львівського єпископа Гедеона Балабана, що в 1606 р. був призначений кн. К. Острозьким Дерманським ігуменом. Безперечно, використання подвійної гравюри в якості ілюстративного матеріалу до “Книги о постничестві” Василя Великого є цікавим прикладом побутування самостійних естампних гравюр і ілюстрування ними стародруків [5, 212-231].

Заслуговує також оправа цього примірника “Книги о постничестві” – вона виконана із застосуванням подібних інтролігаторських матеріалів, що і оправи “Апокрисису” та “Книжиці”, про які йтиметься, можливо, виготовлені в Острозі. З іншого боку, подібні оправи зустрічаються у київських виданнях XVII ст. Таку ж оправу мають і примірники “Книги о постничестві” Кир.744 та Кир.1194п. Перший з них, як свідчать записи, на початку XIX ст. зберігався у Милецькому Миколаївському монастирі. Штамп на нижньому форзаці свідчить про придбання його через букіністичний магазин у жовтні 1948 р. за 500 карбованців. Другий із згаданих примірників – Кир.1194п походить із бібліотеки Києво-Печерської лаври. Запис на титулі засвідчує приналежність його Чернігівському єпископу Зосимі Прокоповичу (сер. XVII ст.), попередникові Лазаря Барановича на чернігівській кафедрі.

На примірнику Кир.4477п міститься запис архімандрита Києво-Печерської лаври Іоаннікія Сенютовича (р. н. н.–1729).

У червні наступного 1595 р. в Острозі було опубліковано збірку “слів” Іоанна Златоуста під назвою “*Маргарит*”. Автор твору – Іоанн Златоуст (бл. 347–407), Константинопольський патріарх, ідеолог східної християнської церкви. Для цього видання, як, оче-

видно, й для попереднього, були використані тексти, що перекладались та впорядковувались вченим гуртком, що існував при дворі князя Андрія Курбського (бл. 1528–1583) в його маєтку Миляновичі під Ковелем [2, 115-136; 42, 110-114; 38, 499-500]. У книзі є вказівка на підготовку її до друку “ВА” – очевидно, Васи́лем Суразьким (Малюшицьким).

У колекції кириличних видань зберігається п'ять примірників “*Маргариту*”. Два з них надійшли до бібліотеки в складі книгозбірні Київської духовної академії (ВСРВ, Кир.662, Кир.663), останній зі збірки Почаївського Успенського монастиря. Ще один примірник раніше знаходився в бібліотеці Волинської духовної семінарії (ВСРВ, Кир.660). Один примірник “*Маргариту*” входить до збірки В. О. Вітта (ВСРВ, Кол. Вітта 14). Найцікавішим виявився примірник з бібліотеки Михайлівського Золотоверхого монастиря (ВСРВ, Кир.661). Він містить поаркушний запис по нижньому полю: “Сия книга глаголема Маргарит мні Романі Ракушці Протопопі Браславському, Тулчинському, Рашковському і Краснянському дана от жони небожчика Вінідикта священника Пречистскаго Брацлавского на похорон и отправоаня за душой небожчака в року 1673 місяца декембрия 10 дня”. Цей запис належить відомому козацькому діячеві Роману Ракушці-Романовському (1623–1703), якого вчені вважають ймовірним автором “Літопису Самовидця” – видатної пам'ятки української історіографії XVII ст. Запис зроблений в грудні 1673 р., коли Р. Ракушка переселився на Правобережну Україну і був протопопом міської церкви у Брацлаві [12, 44]. Книжка із автографом Р. Ракушки-Романовського – початкова частина твору. Несподівано вдалося віднайти й третю, останню частину – цей примірник зараз зберігається у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій під не зовсім зрозумілим шифром КПЛ № 1757, хоча примірник ніколи не перебував у збірці Києво-Печерської лаври. Обидва примірники мають однакові обкладинки, виготовлені в палітурні Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря на початку XIX ст., із картону, вкритого світло-бузковим мармуровим папером, зі світло-коричневими шкіряними корінцем і накутниками та фарбованими жовтим обрізами. Можливо, віднайдеться і середня частина цього ж примірника Маргариту.

Найвизначнішим із видрукованих у Острозі публіцистичних творів кінця XVI ст. став “*Апокрисис, або Отповідь на книжкы о съборі Берестейском*”, який І. Я. Франко влучно назвав “коронаю антиуніатської полеміки XVI століття” [41, 231]. Місце та час дру-

кування на книжці не зазначені. Вважається, що твір надруковано у Острозі близько 1598–1599 р. Його автор приховав своє справжнє прізвище під псевдонімом Христофор Філалет, що з грецької перекладається як “Христоносець Правдолюб”. Останнім часом більшість дослідників погоджується, що псевдонім належить поляку за походженням, протестанту Мартину Броневському (р. н. н. – після 1650), що проживав на Волині та належав до острозького гуртка. Відомо, що він виконував обов’язки секретаря Берестейського православного собору 1596 р. Можливо, він написав “*Апокрисис*” на замовлення князя К. Острозького.

У 1597 р. польськомовний варіант “*Апокрисису*” було видано друком у Кракові в аріанській друкарні Олексія Родецького. Очевидно, у Острозі його було одразу ж передруковано в українському перекладі. Твір написаний у відповідь на книгу П. Скарги *Synod Brzeski* (Собор Берестейський), опубліковану у Кракові 1597 р. Питання про час та місце друкування українського варіанту “*Апокрисису*” до цього часу остаточно не з’ясоване. У присвяті автор зробив приписку “З Вильно, остатнього дня місяця октобрия, по старожитньому, року 1597”. Більшість дослідників вважають, що україномовний “*Апокрисис*” друкувався не у Вільно, а в Острозі між 1597–1599 р.² Твір великий за обсягом – 222 аркуші, складається з присвяти, передмови та чотирьох частин, що поділяються на окремі розділи. Присвячений “Апокрисис” коронному канцлерові Яну Замойському (1542–1605), засновнику знаменитої Замойської академії. Відомо, що Замойський був противником насильницького запровадження католицизму серед православного населення України.

У відділі стародруків зберігаються чотири примірники цього видання. Два з них надійшли до бібліотеки 1970 р. у складі майже 30-тисячної книгозбірні визначного українського літературознавця та книгознавця Павла Миколайовича Попова (1890–1971), третій – з бібліотеки Києво-Софійського собору, четвертий – з Київської духовної академії, куди його раніше було передано у складі збірки стародруків Почаївської лаври. До речі, примірники КДА (Кир.664) та Софійського собору (Кир.824) оправлені разом із іншим острозьким друком полемічного характеру – *Отписом на лист... Іпатія Володимирского и Берестейского епископа* 1598 р. Це відкритий лист-відповідь на послання уніатського єпископа

² Більш вірогідно, що в 1597 або 1599 р. У 1598 р. в Острозі було надруковано не менше 5 видань, навряд чи вдалося б надрукувати ще і “Апокрисис”.

Іпатія Потія (1541–1613), одного з організаторів Берестейської унії, звернене до князя Костянтина Острозького. Князь доручив одному з острозьких книжників скласти відповідь Потієві. Автор *Отпису* приховав своє справжнє прізвище, назвавшись “кліриком острозьким”. За ним закріпився цей псевдонім, приналежність якого до цього часу не встановлено. Існують припущення про Клірика як М. Смотрицького, І. Борецького, Г. Дорофейовича, І. Наливайка. Складається *Отпис* з передмови “До чителника”, “Предмови листу до отца єпископа” та листа. До тексту “Отпису” додано блискучий памфлет “Исторія о Листрикійском, то есть о разбойническом, Ферарском или Флоренском синоде, вкоротце правдиве списанная”. У цій “Истории” йдеться про Флорентійську унію 1439 р. між римо-католицькою церквою та православним Сходом. Організатори Берестейської унії апелювали до Флорентійської угоди як до добровільно укладеного, а потім забутого акту, лише відновленого у 1596 р. Обидва твори складають єдине ціле та становлять значну літературно-художню цінність.

Можливо, примірники, де разом переплетено “Апокрисис” та “Отпис”, являють собою видавничі конволюти, справи у яких було замінено у XVIII ст. Такі ж конволюти зустрічаються і у інших книгозбірнях³.

Що стосується двох примірників “Апокрисису” з колекції П. М. Попова, то завдяки його записам на цих стародруках можна встановити, яким чином вони потрапили до його збірки. Запис на примірнику Кол. Попова 156 такий: “Приобр. от О. Г. Булгакова (с. Сухіновка) 1926. А він придбав від селянина с. Нової Слободи. Книга раніше належала Софронівській пустелі в 20 км від Путивля. П. П.”. Подібний запис міститься і на примірнику Кол. Попова 157: “Придбано 192/7/ р. лист. 30 на базарі в м. Путивль. Раніше книжка належала Путивльськ. Соф. пустині (в 20 км від Путивля)”. Тобто обидва примірники в XIX – на початку XX ст. зберігалися у бібліотеці Софронівського Молченського монастиря. У збірці П. Попова були й інші раритети з тієї ж монастирської бібліотеки, в тому числі конвюлот біблійних книг Ф. Скорини (Прага, 1517) [24, 8].

Примірник “Апокрисису” (Кол. Попова 157) виявився надзвичайно цінним завдяки тому, що у ньому під оправою Я. Д. Ісаєвич виявив чотири нерозрізані видавничі картки ще одного острозько-

³ У Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаніка – див. [30, 124]; у бібліотеці Народовій у Варшаві, походить з Перемишльської капітульної бібліотеки – див. [14, 149].

го видання – вже згадуваної “Книжиці в десяти розділах” 1598 р. (два примірники нерозрізаних аркушів 3–4 та 5–6) [15, 46, 47; 16, 19; 12, 31; 30, 122; 27, 100]. При порівнянні з повним примірником “Книжиці” виявилось, що знайдені аркуші належать до більш раннього набору травня 1598 р., аніж повні примірники, датовані червнем того ж року. Повного примірника з травневим набором не виявлено. Схоже, це був пробний відбиток, що не задовольнив друкарів, відтак був перероблений.

Аналогічний фрагмент датованої травнем передмови зберігається в Бодлеянській бібліотеці (Оксфорд). У 1992 р. під час реставрації примірника “*Апокрисису*” збірки НБУВ фрагмент “Книжиці” (по два примірники аркушів 3–4, 5–6) був переплетений разом із ним. І. З. Мицько на основі порівняльного аналізу інтролігаторського матеріалу вважав, що примірник Кол. Попова 157 має острозьку видавничу оправу [30, 76].

Відтак зрозуміло, що оправу було виготовлено в палітурні острозького осередку, при цьому в якості макулатури були використані забраковані видавничі аркуші. Це дошки в коричневій шкірі із тисненням золотом. На верхній кришці – овальний середник із профільним зображенням Ісуса Христа, що належить до символіки єзуїтів. По краям рамка із рослинного орнаменту. Нижня кришка розграфлена смугами орнаменту із маленькими круглими медальонами із чоловічими профілями у рослинно-орнаментальному обрамленні.

У колекції кириличних видань відділу стародруків зберігається і повний примірник “Книжиці в десяти розділах” (Кир.665) з передмовою, датованою червнем 1598 р. Складається ця “Книжиця” з восьми послань Александрійського патріарха Мелетія Пігаса (1535/40–1601), одного послання князя В. К. Острозького та одного анонімного, що має назву “Благочестивому княжати Василюю и всім христіаном православному... от святое Афонское горы скитствующих”. Воно належить визначному українському письменнику Івану Вишенському (бл. 1550–після 1620). Послання виявилось єдиною прижиттєвою публікацією І. Вишенського. Відомо, що він брав участь у діяльності острозького гуртка, готував до друку в Острозі цілу *Книжку* власних творів, що складалась із передмови та десяти послань, але так і не була надрукована⁴ [40, 555–556].

Окрім згаданих аркушів травневого набору книжиці, приплетених при реставрації до “*Апокрисису*”, у Відділі зберігаються в

⁴ Текст вперше опублікував І. П. Єрьомін [10,].

окремій папочці сім окремих аркушів 6, із зазначенням, що вони видалені із оправи однієї із відреставрованих книг. Вочевидь, вони були видалені із оправи “Книжиці” червненого набору (ВСРВ, Кир.665), тому ще це єдине острозьке видання розміру у вісімку, що реставрувалося.

Надзвичайно цікаво, що примірник *Книжиці в десяти розділах* із шифром Кир.665 походить із бібліотеки кн. В. К. Острозького, на що вказує витиснений на верхній кришці оправи суперекслібрис із гербом кн. Острозьких [30, 76; 46, 50]. Суперекслібрис має вигляд овального медальона із чотиричасним картушем із традиційними гербами Острозьких та наверхшам із п’ятьма пір’їнами. Для порівняння схожий герб бачимо на звороті титулу Маргарита 1594 р.

Оправа “Книжиці” із темно-коричневої шкіри із тисненням орнаментом – на верхній кришці – кілька рамок по краю, чотири орнаментальні прикраси по кутках рамок, і чотири дрібніші прикраси біля середника. Нижня кришка – такі ж смужки із маленькими округлими медальонами із чоловічими профілями в орнаментально-рослинному обрамленні. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. книжку було відреставровано, в тому числі і її оправу. Стару шкіру було продубльовано на нову.

Пізніше книжка знаходилась в Густинському Троїцькому монастирі під Прилуками, що засвідчує запис українським скорописом ігумена цього монастиря Авксентія Якимовича (II пол. XVII ст.). В ХІХ ст. вона стала власністю відомого історика, викладача Київської духовної академії Івана Гнатовича Малишевського (1828–1897). У додатках до своєї праці “Александрійский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви” [26, 1-83] він частково опублікував текст острозької “Книжиці в десяти розділах”, очевидно, користуючись саме цим примірником.

Варто принагідно зазначити, що у фондах НБУВ зберігається і декілька стародруків із суперекслібрисом Анни Алоїзи Острозької-Ходкевичевої, онуки кн. В. К. Острозького, відомої фундаторки Острозького єзуїтського колегіуму [47, 157-171]. І власницький знак А. А. Острозької можна трактувати не тільки як її слідування європейським бібліофільським традиціям, а й традиціям своїх предків, зокрема, дідуся по батькові Василя-Костянтина Острозького.

Також у збірці НБУВ одним примірником представлено ще одне малоформатне острозьке видання того ж часу – Псалтир із возслідуванням, або за титулом *Правило истиннаго живота христі-*

анскаго (Від. фондів, Кол. Попова 19850). Примірник походить зі збірки відомого вченого книгознавця, літературознавця П. М. Попова, яку він у 1967 р. він подарував національній книгозбірні.

Унаслідок атрибуції вдалося виявити у фонді відділу стародруків ще один надзвичайно рідкісний острозький друк – Часослов 1602 р. (Кир. 895). До цього часу був відомий лише один унікальний примірник цього видання у збірці Національної бібліотеки Росії в Санкт-Петербурзі [21, 37; 12, 33; 30, 124-125; 27, 106]. Виявлений у НБУВ примірник дефектний, у ньому бракує 6 початкових та 2 кінцевих аркушів, інші аркуші пошкоджені. За шрифтовими та орнаментальними ознаками раніше він був описаний як віленське видання кінця XVI – початку XVII ст. Порівняння аркуша 20 київського примірника з фотографією того ж аркуша, вміщеною А. Зьорновою в статті “Петр Тимофеевич Мстиславец” [13, 98-100], дозволяє говорити про ідентичність примірників. Рідкісність екземплярів Часослова 1602 р., як і взагалі більшості Часословів, пояснюється тим, що крім функцій богослужбового видання, де міститься перелік усіх служб окрім літургії, вони використовувалися для навчання дітей грамоти, тому швидко зачитувалися.

Надруковано Часослов 1602 р. тим же великим шрифтом, що і згадувану вище “Книгу о постничестві” Василя Великого 1594 р. Друк в дві фарби з активним використанням червоного кольору. перед рядком, що розпочинався з червоної літери, стоїть чорна крапка, перед рядком із чорної – червона. Таким прийомом активно користувався П. Мстиславец, зокрема, у вільнюському Псалтирі 1576 р.

У примірнику міститься 6 заставок та 4 кінцівки (в повному петербурзькому примірнику – 8 заставок та 5 кінцівок). Порівняльний аналіз ілюстративного матеріалу засвідчує використання цих художніх прикрас не тільки у віленському Часовнику П. Мстиславця 1575 р. та острозьких і дерманських друках, а також у “*Зірцалі богословії*” Кирила Ставровецького (Почаїв, 1618) та “*Собрании словес*”, надрукованому Павлом Домживом Людковичем та Сильвестром (Угорці, 1618) та у київських Часословах Тимофія Вербицького 1625 та 1626 рр., потім у Валахії. Про передачу обладнання П. Мстиславця з Вільнюса до Острога йшлося вище. Припущення про тісні стосунки Кирила Транквіліона Ставровецького, Павла Домжива Людковича та Тимофія Вербицького з острозьким осередком вже неодноразово висловлювались книгознавцями. Але за браком документів невідомо, яким чином і які саме ілюстративні матеріали з Острога опинилися у Почаєві, Угорцях та Кие-

ві. Одна з гіпотез зводиться до того, що власник першої київської приватної друкарні, а до того провідний друкар Києво-Печерської лаври Тимофій Олександрович Вербицький (р.н.н.–п.після 1642) працював у Острозі, де і ознайомився з процесом книгодрукування, потім видавав книжки для Кирила Транквіліона Ставровецького в Почаєві та Рохманові, після чого переїхав до Києва. Тобто після припинення діяльності друкарні (між 1612 та 1618 рр.) він міг вивезти з Острога якесь друкарське устаткування. З другого боку, збереглися документи, що підтверджують перебування і навіть незаконний арешт Т. Вербицького в Острозі у квітні 1625 року [16, 67-68; 18, 61-63; 30, 85; 27, 15-16]. Вже 25 серпня цього ж року в Києві у власній друкарні він видав друком Часослов, в якому використав одну дошку П. Мстиславця, що застосовувалась і в Острозі, а також одну дошку І. Федорова та стрятинські ініціали. Можливо, Вербицький щойно привіз дошки з Волині до Києва, одразу оздобивши ними своє перше самостійне видання.

Якимсь чином був пов'язаний з острозьким осередком ще один мандрівний друкар Павло Домжив Людкович. Можливо, він деякий час також навчався чи працював в Острозі. Цікаво, що у своєму “Собрании словес”, що вийшли друком в 1618 р. в Угорцях, він також використав одну острозьку заставку.

Упродовж деякого часу острозька друкарня діяла у Дерманському монастирі неподалік Острога. Цей монастир знаходився у володіннях князів Острозьких і перебував під їхнім патронатом. Князь Костянтин здавна мріяв про перетворення його у науковий та видавничий осередок. Саме тут він планував наприкінці 70-х рр. XVI ст. організувати друкарню для Івана Федорова, але ці плани не здійснилися. Налагодити видавничу справу у Дермані вдалось лише на початку XVII ст., на деякий час перевізши сюди обладнання з Острога. На чолі книгодрукування у Дермані став авторитетний член острозького гуртка, перекладач, автор передмов до острозьких видань Даміан Наливайко (р.н.н.–1627), рідний брат ватажка повстанців 1594–1596 р. Северина Наливайка.

Серед дерманських видань у колекції відділу представлений “Октаик, сиріч Осмогласник” чи Октоїх 1604 р. Цей друк великий за розмірами, складається з 652 сторінок. Прикрашений Октоїх значно багатше в порівнянні з іншими острозькими виданнями, але орнаментика його характеризується такою ж недостатньою продуманістю, випадковістю, що і оздоблення більшості інших острозьких післяфедорівських видань. Готував книжку до

друку Д. Наливайко, допомагав йому випускник Острозької колегії Іов Княгиницький (бл. 1550–1621), добрий знавець греко-візантійської книжності. У відділі зберігається чотири примірники Октоїха 1604 рр. з цікавими власницькими записами XVII ст. Можна встановити надходження до колекції двох з них – примірник Кир.5362п раніше знаходився у збірці Києво-Софійського собору, Кир.5551п – в Київській духовній академії. Найбільш ранній із записів міститься на примірнику Кир.5551п – він виконаний між 1604 та 1607 р. від імені представників ремісницьких цехів ковалів та стельмахів, що вклали цю книгу до церкви в місті Добротворі (зараз смт Кам’янсько-Бузького р-ну Львівської обл.) [46, 51-52].

Цікавий запис міститься також на примірнику Кир.573. Він виконаний у грудні 1681 р. і належить степанському міщанину Климентію Черетенку (Степань – зараз смт Степань Сарненського р-ну Рівненської обл.). Запис зацікавив нас насамперед тим, що кореспондується з рукописною провенієнцією на острозькій Біблії Кир.651: “Сія біблія монастиря Святоміхайловского Кієвовидубицкого оставшая тому же монастиру по покойном Каллисту Черетенку іеромонасі выдубицком”. Схоже, що це одна і та ж особа – ще один волинянин, що, прибувши до Києва, поповнив когорту вчених мужів.

Відомо, що 1605 р. книгодрукування в Дермані припинилось, обладнання друкарні було знову повернуто до Острога.

Із пізніх острозьких видань в НБУВ зберігаються один примірник Требника 1606 р. (ВСРВ, Кир.666) та три примірники “Лікарство на оспалий умисл чоловічий” 1607 р. (ВСРВ, Кир.794, Кир.795; ВІК, КДА, А VII 3/47). Обидва видання містять передмови за підписом того ж “Даміана недостойного презвітера”, тобто Д. Наливайка. Видання Требника вважається рідкісним – на сьогоднішній день відомо 6 його примірників, більшість з яких дефектні [12, 34]. Примірник НБУВ добре зберігся, в 1991 р. було відреставровано його папір та оправу. На жаль, на книжці відсутні записи, штампи, печатки, що можуть вказати на шлях її надходження до колекції.

Ще одне острозьке видання – це збірник творів дидактичного характеру “Лікарство на оспалий умисл чоловічий”, друкування якого було закінчено 29 липня 1607 р. До складу збірника входять передмова, два “слова” Іоанна Златоуста, “слово” Григорія Богослова та “Тестамент”, тобто заповіт візантійського імператора Василія синові Льву Філософу. Друк призначався для навчання у школі та домашнього читання. Текст “Лікарства” надруковано па-

ралельно церковнослов'янською та українською мовами.

Надзвичайно цікаві два примірники “Лікарства”, що зберігаються у колекції кириличних видань⁵. Обидва вони надійшли до НБУВ в складі книгозбірні Києво-Софійського собору. Примірник Кир.795 містить на титулі запис Київського митрополита, визначного культурного та освітнього діяча Петра Могили: “1639. мая 30. Петр Могила. Архиепископ Киевский. Рукою власною”. На інших стародруках відділу є аналогічні за змістом записи П. Могили з тією ж датою як українською, так і латинською мовами.

Інший примірник “Лікарства” цікавий в першу чергу через те, що до нього приплетений серед інших рукописних матеріалів т.з. “Синтагматикон, или о св/я/тых седми тайнах церковных списание” Філадельфійського митрополита Гавриїла Севера, переклад якого було здійснено в 1603 р. у Дермані [30, 37, 125-126, 172-173 (фото); 27, 109-110]. Відомі три списки цього твору [48, 104-106]. Рукопис, приплетений до “Лікарства”, найповніший порівняно із іншими. Перекладачем вважається острозький ієромонах, відомий освітній діяч та книжник Кипріян (р. н. н. – п. після 1623). У кінці нашого списку “Синтагматикону” подається лише прізвище перекладача – “Розв'янецький”. Пізніше “Синтагматикон” був передрукований як один із розділів “Скрижалі духовної” (Москва, 1656). Це видання також є в колекції кириличних видань відділу стародруків.

Деякі твори, що готувалися до друку в Острозі, так і лишилися у рукописах або були надруковані в інших місцях. До таких пам'яток належать Номоканон або “Книга церковних правил”, переписана тут 1593 р. Григорієм Голубниковим, “Діоптра” Віталія, що була створена бл. 1605 р. в Дубні, відредаговані Кипріяном 1605 р. в Дермані “Бесіди на 14 посланій апостола Павла” Іоанна Златоуста, ним же 1610 р. відредаговані “Духовні бесіди” Макарія Єгипетського тощо. “Діоптра” була надрукована віленськими братчиками 1612 р. в Єв'є, “Бесіди” Макарія Єгипетського – також у братській друкарні у Вільно 1627 р., “Бесіди” Іоанна Златоуста – в Києві в друкарні Печерської лаври в 1623 р. Усі ці видання репрезентовані в фонді відділу стародруків НБУВ і цілком можуть слугувати для окремих досліджень.

Пам'ятки, що побачили світ в Острозі та пов'язаних з ним осередках – Дермані, Дубні, Степані, Костянтиніві, Дорогобужі та

⁵ Через якусь неточність у літературі зустрічаються відомості, що примірник “Лікарства”, до якого приплетений “Синтагматикон”, раніше належав П. Могилі. Однак це два різних примірники, обидва зі збірки Софійського собору. – Див. [36, 252].

ін., стали непересічним явищем у розвитку вітчизняної книжності. Це засвідчують числені їх передруки, рукописні копії, нотатки визначних особистостей на їхніх сторінках, що намагався проілюструвати автор. Не викликає сумніву, що Острог напр. XVI – на поч. XVII ст. був таким потужним центром не тільки вітчизняної, а і загальноєвропейської духовної культури, здобутки якого нам ще потрібно осягнути.

Джерела та література

1. Барвінок В. І. Загальний огляд стародруків київських бібліотек / В. І. Барвінок // Бібліологічні вісти. – 1924. – № 1–3.

2. Беляєва Н. П. Материали к указателю переводных трудов А. М. Курбского / Н. П. Беляева // Древнерусская литература: Источниковедение. – Л., 1984. – С. 115–136.

3. Бондар Н. П. Ілюстровані примірники острозької Біблії 1581 р. із зібрання НБУВ як джерело дослідження перших естампних східнослов'янських гравюр / Н. П. Бондар // Рукописна і стародрукована книга: Міжнародна наукова конференція, Львів 23–25 квітня 2004. – Львів, 2006 – С. 11–18.

4. Бондар Н. П. Первопечатные эстампные гравюры П. Мстиславца и П. Беринды в экземплярах Острожской Библии 1581 г. из собрания Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского / Н. П. Бондар // Федоровские чтения, 2007. – М.: Наука, 2007. – С. 96–108.

5. Бондар Н. П. До історії побутування книжкових ілюстрацій у якості самостійних естампних гравюр наприкінці XVI – XVII ст. / Н. П. Бондар // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 10. – К., 2005. – С. 212–231.

6. Бондар Н. П. Острожская Библия с “виленскими листами” из собрания НБУВ / Н. П. Бондар // “Книга и мировая цивилизация”: Тезисы 11 Международ. книговед. научн. конференц. по проблемам книговед., (Москва, апрель 2004). – М., 2004. – Т. 2. – С. 355–359.

7. Бондар Н. П. Острозькі видання в колекції кириличних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Н. П. Бондар // Бібліотечний вісник. – № 4. – 1998.

8. Бондар Н. П. Примірники Острозької Біблії у фондах НБУВ / Н. П. Бондар // Український археографічний щорічник. Нова сер. – Вип. 8–9. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С. 139–154.

9. Бондар Н. П. Унікальний примірник Острозької Біблії 1581 р. з фондів НБУВ / Н. П. Бондар // Волинська книга: Історія, дослідження, колекціонування: Наук. зб. – Вип. 1. – Острог, 2005. – С. 39–44.

10. Вишенский И. Сочинения / [Подгот. текста, ст. и коммент. И. П. Еремина]. – М.; Л., 1955.

11. Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины

XVI века: сводный каталог: в 2 Кн. – М.: Индирик, 2003.

12. Запаско Я. П., Исаевич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні: В 2 кн. / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Кн. 1–2. – Львів, 1981.

13. Зернова А. С. Первопечатник П. Т. Мстиславец / А. С. Зернова // Книга: Исслед. и мат. – М., 1964. – Сб. 9.

14. Исаевич Я. Д. Новые материалы об украинских и белорусских книгопечатниках первой половины XVII века / Я. Д. Исаевич // Книга: Исслед. и мат. – Сб. 34.

15. Исаевич Я. Д. Острожская типография и ее роль в межславянских культурных связях / Я. Д. Исаевич // Федоровские чтения. 1978. – М., 1981.

16. Исаевич Я. Д. Преемники первопечатника / Я. Д. Исаевич. – М., 1981.

17. Исаевич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова / Я. Д. Ісаєвич. – Львів, 1989.

18. Исаевич Я. Д., Мицько І. З. Життя і видавнича діяльність Кирила Транквіліона Ставровецького / Я. Д. Ісаєвич, І. З. Мицько // Бібліотекознавство та бібліографія. – К., 1982.

19. Исаевич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова / Ісаєвич Я. Д. – Львів, 1989.

20. Исаевич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Ісаєвич Я. Д. – Вид. 2, перероб. і доп. – Львів, 1983.

21. Каталог изданий Острожской типографии и трех передвижных типографий / ГПБ; [Сост. Быкова Т. А.] – Л., 1972. – № 16.

22. Каталог ювілейної виставки українського друкарства / УНІК; [Склав С. І. Маслов]. – К., 1925.

23. Кириличні стародруки 15 – 17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського: Каталог / [Уклад. Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов]. – Київ, 2008. – № 437–450.

24. Книги Ф. Скорины у зібранні Центральної наукової бібліотеки АН УРСР / [Укл. Ціборовська-Римарович І. О.; Лабинцев Ю. А.; Стадниченко І. В.]. – К., 1991.

25. Ковальчук Г. І., Бондар Н. П., Кисельов Р. Є. Острозькій Біблії – 420 / Г. І. Ковальчук, Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 6.

26. Мальшевский И. И. Александрийский патриарх М. Пигас и его участие в делах русской церкви / И. И. Мальшевский. – К., 1872. – Т. 2. Прил. 2.

27. Матеріали до історії Острозької академії (1576-1636) / [упор. І. Мицько]. – К., 1990.

28. Мацюк О. Я. Бумага изданий И. Федорова / О. Я. Мацюк // Федоровские чтения. 1978. – М., 1981.

29. Мацюк О. Я. К истории Острожской бумажной мельницы / О. Я. Мацюк // Федоровские чтения. 1981. – М., 1985.

30. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-

1636) / І. Мицько. – К.: Наукова думка, 1990.

31. Наследие И. Федорова: Кат. выставки, приуроч. к Дням славянской письменности в Киеве и 425-летию выхода в свет первой книги рус. и укр. первопечатника / [Сост. Ю. А. Лабынцев, Н. А. Лудина]. – К., 1989.

32. Немировский Е. Л. Иван Федоров / Е. Л. Немировский. – М., 1985.

33. Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров / Е. Л. Немировский. – М., 1974.

34. Немировский Е. Л. Читатель изданий Ивана Федорова: Опыт анализа владельческих записей / Е. Л. Немировский // Федоровские чтения. 1976. – М., 1978.

35. Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов: 1470–1700. – СПб., 1897.

36. Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Н. И. Петров. – Вып. 3: Библиотека Киево-Софийского собора. – Москва, 1904.

37. Попов П. М. Слов’янські інкунабули київських бібліотек / П. М. Попов // Бібліологічні вісти. – 1924. – № 1–3.

38. Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. 2: Вт. пол. XIV – XVI в. Ч. 1. – Л., 1988.

39. Смотрицкий Г. Ключ царства небесного / [Підгот. В. М. Мойсенко, В. В. Німчук]. – Житомир, 2005.

40. Українська література XIV – XVI ст. – К., 1988.

41. Франко І. Я. Історія української літератури / Франко І. Я. // Зібрання творів: В 50-ти томах. – К., 1983. – Т. 40.

42. Цеханович А. Л. К переводческой деятельности князя А. М. Курбского / А. Л. Цеханович // Древнерусская литература: Источниковедение. – Л., 1984.

43. Шамрай М. А. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15 – 17 ст. з фондів НБУВ / М. А. Шамрай. – К., 2005. – № 67.

44. Шамрай М. А. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15 – 17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / М. А. Шамрай. – К., 2005. – № 78.

45. Шамрай М. А. Острожская Библия в фондах ЦНБ АН УСРС / М. А. Шамрай // Федоровские чтения. 1981. – М., 1985.

46. Шамрай М. А. Провенієнції у виданнях Острозької та Дерманської друкарень: За матеріалами фонду відділу стародруків ЦНБ АН України / М. А. Шамрай // Український археографічний щорічник: Нова сер. – Вип. 2. – К., 1993.

47. Шемета Ю. М. Суперекслібрис Анни-Алоїзи Острозької у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Ю. М. Шемета // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Вип. 10. – К., 2003. – С. 157–171.

48. Ясіновський А. Дерманський переклад “Синтагматикона” Гавриїла Севера: побутування пам’ятки в Україні / А. Ясіновський // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Т. 1. – Львів, 1995.